

TÜRÜK

2022, Yıl/Year: 10, Sayı/Issue: 29, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 11.02.2022

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 04.04.2022

Sayfa / Page: 129-149

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

 Dr. Öğr. Üyesi Ülkü POLAT

Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü

ulkupolat@gantep.edu.tr

ESKİ UYGURCADA AGRIG, İG, KEGEN, KEM, TİKİG, TOGA “HASTALIK, AĞRI, SIZI”

Soklık: Hırs, Hastalıkların En Şiddetlisidir

Öz

Eski Türkçede hastalık, ağrı, sızı anlamlı pek çok terim kullanılmıştır. Özellikle Uygur Türkçesi dönemi “hastalık, ağrı, sızı” anlamlı terimler açısından oldukça zengindir. Genel olarak hastalık anlamına gelen ve çoğunlukla aynı anlamı karşılamak üzere ikileme olarak veya hepsinin birlikte kullanımıyla kalıp ifadelerde sık tanıklanan bu terimler arasındaki kullanım farkları ise dikkat çekici boyuttadır. Hem Eski Türkçe hem Türkçenin diğer tarihî devirlerinde tıp terimleri ile ilgili çalışmalar yapılmıştır ve yapılmaya devam edilmektedir. Bu çalışmada Eski Uygur Türkçesinde hastalık adları, organ adları gibi terimler değil sadece genel olarak “hastalık, ağrı, sızı” anlamına gelen agrig, ig, kegen, kem, tikig, toga terimleri üzerinde durulacak ve bu terimlerin dönem metinlerindeki kullanımları ile ilgili bazı tespitler ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, hastalık, ağrı, sızı.

**AGRIG, İG, KEGEN, KEM, TİKİG, TOGA IN OLD UIGHUR TURKIC
LANGUAGE**

“ILLNESS, PAIN AND ACHE”

Greed is the most severe of diseases

Abstract

A large number of terms that mean illness, pain and ache were interchangeably practised in the Old Turkic language. The Uighur Turkic language particularly uses terms of disease, pain and ache abundantly. In most cases, the differences between these terms which mean disease are conspicuous and are frequently witnessed in collocations, mostly as reduplications or all together to provide the same. Most studies on medical terms have been carried out and still pursued in both Old Turkish and other historical periods of Turkish language. This study concerns the terms *agrig, ig, kegen, kem, tikig, toga* which generally mean “sickness” and “pain”, not terms referring diseases or limbs in Old Uighur Turkic and some determinations and attention will be presented about the use of these terms in the texts of the period.

Key Words: Old Turkic, Old Uighur Turkic language, illness, pain, ache.

Eski Uygur Türkçesiyle kaleme alınan Manihaist ve Budist metinlerde sağlık bilgisiyle ilgili terimlere rastlansa da konuyla ilgili asıl metinler Reşit Rahmeti Arat tarafından yayımlanan *Zur Heilkunde der Uiguren I-II*¹ adlı eserlerde toplanmıştır. Bu çalışmada hastalıklar ve tedavi yöntemleri ile ilgili metinler yer almaktadır. Süheyl Ünver tarafından hazırlanan *Uygurlarda Tababet* adlı çalışma Reşit Rahmeti Arat’ın bu eserlerinin Türkiye Türkçesine çevirisidir. Ünver, bu metinleri Ahmet Caferoğlu’nun kendisine tanıtarak nüshaları verdiğini bunun üzerine bu metinleri Türkiye Türkçesine aktardığını belirtir². Eski Uygur Türkçesindeki tıp terimleri Macide Gül Batmaz tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Çalışmada Uygurca tıp terimleri yapılarına, kökenlerine ve konularına göre tasnif edilmiş metinlerden örneklerle incelenmiştir. Benzer bir çalışma Karahanlı Türkçesi için tarafından hazırlanmıştır. Işık da Karahanlı Türkçesindeki tıp terimlerini *organ adları, hastalıkla ilgili terimler, tedavi ile ilgili terimler ve diğer terimler* olmak üzere dört başlıkta değerlendirmiştir. Genel olarak bakıldığında tıp terimleri ve metinleri üzerine yapılan çalışmalar Eski Anadolu Türkçesi dönemi üzerinde yoğunlaşır.

Eski Uygur Türkçesinde genel olarak “hastalık, ağrı, sızı” anlamını karşılamak üzere *agrig, ig, kegen, kem, tikig, toga* terimlerinden faydalanılmıştır. Bu terimler dışında kullanımı yaygın olmayan *sızlag, çer, tolgak* vb. terimlere de rastlanır. Bahsi geçen bu terimlerin Uygur Türkçesi dönemi metinlerindeki kullanımları farklılıklar gösterir:

¹ Uygurlara ait en eski tıp metinleri olan bu eserler Turfan seferleri esnasında elde edilmiş ve ilk olarak Reşit Rahmeti Arat tarafından müstakil olarak işlenmiş ve yayımlanmıştır. *Zur Heilkunde der Uiguren* başlıklı ilk tıp metni transkripsiyon, Almancaya tercüme, açıklamalar ve kelime dizini ile birlikte 1930 yılında Berlin’de; bu kitabın haricinde yazma parçacıkları halinde olan tıp metinleri de 1932 yılında Berlin’de *Zur Heilkunde der Uiguren II* olarak Arat tarafından yayımlanmıştır (Sertkaya 1997: 1).

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Fikri Sertkaya, *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış*, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Eylül 1989 Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Agrig

Agrig (T. *agri*+eylemden ad yapım eki -g.) Eski Türkçede “ağrı; hastalık; sızı” anlamıyla kullanılır. Bilge Kağan yazıtında (735) *agri*- “hastalanmak” köküne *ulug oglum agrig yok bolça kuug señünüg balbal tike birtim* “Büyük oğlum hastalanıp ölünce Ku’yu, generali, balbal (olarak) dikiverdim.” (Tekin 2010: 66) cümlesinde rastlanır; isim şekli *agrığ* ise yazıtlarda tanıklanmaz. *Agrig* ilk kez eski Uygurca tıp metinlerinde “hastalık, ağrı” anlamıyla kaydedilir. Bu dönemdeki tıp metinlerinde “hastalık; ağrı” anlamına gelen *agrığ* yanında *ig*, *sızlag* ve *tolgak* terimleri; tıp metinleri dışındaki Budist ve Manihaist metinlerde ise *agrığ* yanında aynı anlamla *ig*, *kegen*, *kem* ve *toga* sözleri, çoğunlukla ikileme (*hendiadyoin*) olarak kullanılır.

Clauson, sözcüğün özellikle *ig agrığ* şeklinde ikileme olarak tanıklandığını, 8. yüzyıla ait Budist eserlerde *agrığ* sözünün genellikle “ağrı, acı”, bazen de “hastalık”; *ig agrığ* ikilemesinde “hastalık”; *agrug bol-* yapısında “hastalanmak” anlamıyla kullanıldığını; sivil metinlerde ise *agrığ* ve *ig agrığ* şekillerinin her ikisinin de yaygın olduğunu belirtir. Karahanlı Türkçesinde 11. yüzyılda *agrığ* sözünün yaygın olarak “ağrı” anlamında kullanıldığını, bir organ adıyla birlikte kullanıldığında ise “o organda hissedilen ağrı, hastalık” anlamını ifade ettiğini *baş agrığ* “baş ağrısı” örneğiyle, DLT’ye dayanarak ekler (1972: 90). Drevnetyurskiy Slovar’da “acı, ağrı, hastalık, rahatsızlık” anlamlarıyla verilen *agrığ* sözü için, Arat’ın yayımladığı Eski Uygurca tıp metinlerinden *agrıglarıñ emi aygu şastir ol* “Hastalıkların ilacını söyleyecek din kitabıdır” örneği kaydedilir ve *adag agrığ* “ayak ağrısı”, *agız agrığ ig* “ağız ağrısı”, *boguz agrığ ig* “boğaz ağrısı”, *burun agrığ ig* “burun ağrısı”, *yürek agrığ ig* “kalp ağrısı”, *köz agrığ ig* “göz ağrısı”, *önjüç agrığ ig* “gırtlak ağrısı”, *kulgak agrığ ig* “kulak ağrısı”, *agrığ yer* “ağrıyan yer”, “hastalık, rahatsızlık” anlamındaki *agrığ tegig* ve *agrığ* sözünden *-lıg* isimden isim yapım ekiyle türeyen *agrıglıg* “hasta, hastalıklı” kullanımları sıralanır: *ıglıg öñedti agrıglıg katıntı (TT VII 30)* “Hastalık iyileşti, hasta sağlaştı” (Nadelyayev vd. 1969: 22). *Agrığ* sözü Radloff (1893: 174) ve Tietze (2002: 113) tarafından da “ağrı, hastalık” anlamlarıyla kaydedilir. Sevortyan bu anlamlara ek olarak *agrığ* sözünün “aksilik, bela, rahatsızlık” anlamlarını da belirtir (1974: 87). Röhnborn da *agrığ* sözünden türeyen *agrıglıg* için “hasta” anlamını verir; *ıglıg öñedti agrıglıg katıntı* örneğini kaydeder. *Agrığ* sözünden *-sız* isimden isim yapım ekiyle türetilen *agrıgsız* için de “ağrısız, hastaliksız” anlamını verir ve *ıgsız agrıgsız adasız tudasız bolgay* “Hastaliksız, tehlikesiz olacak” örneğini ekler (2017: 72).

Wilkens, *agrığ* sözünü “ağrıyan, acıyan; ağrı, sancı, hastalık” anlamıyla kaydeder, *agrığ* sözünün *agrığ emgek* “ağrı, sancı”; *agrığ isig* “ağrı ve ateş”; *agrığ sızlag* “ağrı, sancı”; *agrığ tikig* “ağrı (Skt. rujā’nın da eş değeri), hastalık, sancı”; *agrığ tigig ig toga* “hastalık”; *agrığ yer* “ağrıyan yer” ve *agrıglıg* “sağlığı yerinde olmayan insan, hasta kimse”; *agrıgsız* “ağrısız, hastaliksız” kullanımlarını; bir organ adıyla birlikte *adag agrığ* “ayak hastalığı”; *agız agrığ ig* “ağız hastalığı” (2021: 6-21); *baş agrığ* “baş ağrısı”; *baş agrığ ig* “baş ağrısı”; *baş köz agrıglar* “baş ve göz hastalıkları”; *baş köz ig agrığ* “baş ve göz hastalıkları” (2021: 147); *boguz agrığ* “boğaz ağrısı” (2021: 186); *burun agrığ* “burun ağrısı” (2021: 203); *karın ig* “karın hastalığı” (2021: 337); *kasıg agrığ* “çene ağrısı” (2021: 340); *köküz agrığ* “göğüs ağrısı” (2021: 401); *köz agrığ* “göz ağrısı, göz hastalığı” (2021: 414); *kulgak agrığ* “kulak ağrısı”; *kulgak agrığ ig* “kulak ağrısı” (2021: 421); *marım agrığ* “iç organ ağrısı” (2021: 470); *önjüç agrığ* “gırtlak ağrısı”; *önjüç agrığ ig* “gırtlak ağrısı”

(2021: 539); *tal agrıg* “dalak ağrısı” (2021: 666); *tış agrıg* “diş ağrısı” (2021: 716); *yürek agrıg* “kalp ağrısı” (2021: 925) kullanımlarını ve *sarıg üzeki agrıg* “safra kaynaklı ağrı” (2021: 586); *yeel tözlüg agrıg* “rüzgâr kaynaklı hastalık” gibi kapsamlı kullanımlarını (2021: 886) verir.

Anadolu alanında *agrıg* sözü 13. yüzyıldan itibaren *agrı* biçiminde “hastalık, sızı, sancı, yel, dert, yorgunluk, cefa, zahmet, eziyet” anlamlarıyla görülür. Eski Anadolu Türkçesi döneminde beklenen yuvarlaklaşmaların dışında kalması dikkat çekicidir. Meninski lügatinde *agrı* (اغري) “ağrı hastalık” (dolore, male, doglia), *karın agrısı* (قرن اغريسي) “karın ağrısı, kolik ağrı” (mal de ventre, colique), *iç agrısı* (ايچ اغريسي) “diyare, dizanteri” (diarrhoea, dysenteria), *baş agrısı* (باش اغريسي) “baş ağrısı, migren” (mal de teste, migraine), *bil agrısı* (بيل اغريسي) “lombogo, böbrek ağrısı” (douleur des reins), *cân evüñ agrısı* (جان اوک اغريسي) “kalp ağrısı, gönül yarası” (cardialgia, mal de coeur), *göz agrısı* (گوز اغريسي) “göz ağrısı, göz acıması” (dolor ocolorum, lippitudo), *diş agrısı* (ديش اغريسي) “diş ağrısı” (odontalgia, dolor dentium) olarak açıklanır (1680: 302). Kamus-ı Türkî’de *agrı* (أغرى) [Aslı: agrık, agrıg] sözü “Bedenin bir yerinde duyulan ıstırap, veca, elem, dert” olarak tanımlanır, acı ve sızıdan farklı olduğu belirtilir. *Ağrı tut-* “kadın doğuracağı vakitteki ağrılara duçar olmak”, *ilk göz ağrısı* “insanın ömründe birinci defa olarak başına gelen vaka veya aşk ve alâka, ilk iptilâ; ilk dünyaya gelen evlat”, *baş ağrısı* “beyhude gaile”, *ağrısız baş* “galesiz adam” deyimlerine yer verilir (Yavuzarslan 2010: 34-35). Redhouse sözlüğünde *agrık* (أغرق) “ağrı” olarak tanımlanır (1980: 149).

Agrıg sözünün tarihî Türk lehçelerinde de kullanımı devam eder. Divânu Lugâti’t-Türk’te *agrıg* “ağrı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 544), Kutadgu Bilig’de “ağrı, zahmet, huzursuzluk, hastalık” anlamlarıyla kaydedilir. Kutadgu Bilig’de *agrıg* ile birlikte “hastalık” anlamı için *kem*, *sızıg* ve *toga* (Arat 1979: 11); yine Nehcü’l Feradis’te “ağrı, sancı” anlamıyla kaydedilen *agrıg* yanında *ig*, *emgek*, *tolgag*, *sökellik* ve Arapça *illet*, *maraz*, *zahmet* sözcükleri kayıtlıdır (Tezcan vd. 2014: 8). Çağatay Türkçesi eserlerinden Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî’de *agrı~agrıg~agrık* “ağrı” sözünün yanında *söken* “hasta”, *sökellik* “hastalık” (Toparlı vd. 2000: 47) dönemin diğer eserlerinde “hastalık, ağrı” anlamlarında *ig*, *sırku*, *kırgın*, *öbücin*, *öblik*, *sayru*, *ölet*; Farsça *bîmâr*, *hasta* ve Arapça *dâ*, *maraz*, *sakîm* sözcükleri de (Ünlü 2013: 17) geçer. Tarihî Kıpçakçada *agrı~agrıg~agrık~agrırh~agrırh~arı~avruk* biçimleri tanıklanır (Toparlı vd. 2007: 4).

Ağrının günümüz Türk lehçelerinde bazı fonetik farklarla kullanımı devam eder: *ağrı* (Ttü., Az., Krm.Tat.), *avru* (Kzk.), *avru~avruv* (Karaim), *avruv* (Krç.Mal.), *awruw* (Kum.), *avıruv* (Kaz.Tat.), *avıriv* (Bşk.), *âğrı* (Özb.), *ağrığ* (Hak.), *aarıg* (Tuv.).

Eski Uygur Türkçesinde *agrıg* genellikle bir organ adı ile birlikte o organdaki rahatsızlığı işaret etmek için veya *ig agrıg* şeklinde ikileme olarak ve dönemin diğer “hastalık” anlamlı terimleri ile birlikte kullanılır:

köz agrıg *emi köz küçsirep yaş aksar balık ödin közke alınka sürdser edgü bolur* “Göz ağrısına ilaç: Göz güçsüzleşerek gözden yaş geliyorsa, göz ve alına balık ödü sürüldüğünde iyileşir” (H-I, 115-156, s. 12).

tış agrıgka *em kara mırc bir bakır sirke birle kayınturup sovuk kılıp agızta tudsar tış agrıg kider* “Diş ağrısına ilaç: Bir bakır karabiber sirkeyle kaynatılıp soğutulduktan sonra ağızda çalkalanırsa ağrı gider” (H-I, 134-135, s. 12).

kulgak agrig emi turmanı sokup sıkıp suvın alıp künçit yağı birle kadıp tamışsar agrig söner “Kulak ağrısına ilaç: Turp ezilip suyu sıkılır ve susam yağıyla karıştırılıp damlatılırsa ağrı geçer” (H-II, 85-86, s. 12).

neçe iglig kemlig agrıglıg tikıglıg anar yakın kelseler olarnı barça igintin agrıgıntın ozgurur öñedürür erti “Ne kadar hastalıklı, ağrılı, sancılı ona gelse onların hepsini hastalığından, ağrısından kurtarır, onları iyileştirirdi” (OB, 13-17, s. 9).

yana ok inçe tep sakındı apam birök bo et’özümün tidser men ötrü ülgüsüz sansıkadaglarıg kartıg bezig yirıñig kanıg igıg agrıgıg korkınçıg ayınçıg barçanı tidmiş idalamış bolur men “Ayrıca şöyle düşündü: Eğer bu vücudumu bırakırsam o vakit ölçsüz, sayısız günahları, suçları, yaraları, çıbanları, irinleri, kanı, hastalığı, korkuyu, hepsini bırakmış olurum” (AB 613/83, s. 23).

igiñe agrıgıña emi yok “Hastalığına ağrına ilaç yok.” (KB, 235-236, s. 99)

İg

İg “hastalık, sancı” sözüne de ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanır. İg sözü genel hastalık anlamına gelen terimlerden en çok türeve sahip olan, kalıp ifadelerde en sık tekrarlanan ve bölgesel hastalık adlandırmalarında da en sık tercih edilen terimdir. Dikkat çeken bir özelliği de özellikle (Wilkens’in adlandırmasıyla) mecaz hastalıkları adlandırırken kullanılıyor olmasıdır. İg sözü tek başına “hastalık” anlamını karşılayabildiği gibi özellikle bu dönemde “hastalık” anlamlı *agrig*, *kegen*, *kem*, *toga* gibi sözlerle birlikte kullanılır. İg sözünden isimden fiil yapım eki +IA ile türetilen *igle-* fiili de Uygur döneminde *ağrı-* fiili gibi “hastalanmak” anlamında kullanılır.

Clauson “hastalık, sayrılık” anlamıyla verdiği *ig* sözünün Eski Uygur Türkçesinde erken dönemden beri genellikle de çeşitli ikilemelerde kullanıldığını bugün sadece güneybatı grubunda (Söz Derleme Dergisi) *ig* ve *iy* olarak her iki şekilde nadir olarak yaşadığını belirtir, dönem metinlerinden örnekler verir ve *ig agrıg*, *ig toga*, *ig kegen*, *ig kem*, *ig ada* türevlerini sıralar. Hakaniye Türkçesinde *ig* “hastalık, ağrı”, Çağatay Türkçesinde *ig* “hoş olmayan bir hastalık”, Harezmi Türkçesinde *ig* “hastalık”; Kıpçak Türkçesinde *yig* “nefret dolu olmak” (hastalık?) kullanımlarını kaydeder (1972: 98). İg sözünden türeyen *igçil* sözünün de “hastalıklı, hastalığa yatkın” anlamlarıyla sadece Hakaniye Türkçesinde kullanıldığını, sürekli hasta olan adamların *igçil* olarak adlandırıldığını Kutadgu Bilig adlı eserde de *igçil* sözünün “fazla yiyen adam” olarak verildiğini (1972: 102) yine *ig* sözünden türeyen *iglig* sözünün “hasta” anlamında olduğunu ve tıpkı *ig* sözü gibi sadece güneybatı grubunda kullanımda olduğunu ekler.

Tietze, *ig* “hastalık, verem” anlamıyla kaydettiği sözün isimden fiil yapım eki *-le* ve genişlemiş şekli *-len* ile yapılan türevlerini *igle-/iglen-* “hastalanmak, verem olmak, zayıflamak”, *igli/iglü* türevlerini de “zayıf, hastalıklı, dertli, gamlı, olgunlaşmadan yere düşen ham meyve” olarak verir (2002: 371-372). Röhnborn, *ig* sözünün fiil şekli olan *ig+le-* sözünü “hasta düşmek, hastalanmak” (*ötrü ol beg belinteg ağır igledi*); “acı çekmek, hasta olmak” (*begnin kişisi bir yıl tönı iglep aşdın ketip sav söz koddı*); “(alkol, hastalık sebebiyle) acı çekmek” (*borka iglemiş*); “hırs hastalığı sebebiyle acı çekmek” (*az almış igin iglemiş tunlıglar*) anlamlarını örnekleriyle verir (2017: 114-115).

Drevnetyurskiy Slovar'da *ig* sözü, “hastalık, illet, maraz” anlamıyla kaydedilir, *igçil* “acı verici”, *ig agrıg* (ikileme) “hastalık”, *ig kegen* (ikileme) “hastalanma, hastalık”; *ig kegenlig* (ikileme) “hastalık ile ilgili”, *ig kem* (ikileme) “ızdırap, hastalık”; *ig toga* (ikileme) “hastalık” şekilleri Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinden örneklerle incelenir. *Agrıg ig*, *burun agrıg ig*, *isig ig*, *yaman ig*, *yaman yel ig*, *yel ig*, *yungak ig*, *kezik ig kegen kıl-*, *küden ig* kullanımları da verilir. *İg* sözünden +*IA* isimden fiil yapım ekiyle türetilen *igle-* “hasta olmak” fiilini de *iglel-*, *iglen-*, *igleş-*, *iglet-* türevleriyle; *ig* sözünden +*IIG* isimden isim yapım ekiyle türetilen *iglig* “hasta” *iglig kemlig agrıgıg* “hasta”; *igsiz* “sağlıklı”; *igsiz agrıgsız* (ikileme) “hastaliksız”; *igsiz kegensiz* “hastaliksız”, *igsiz kemsiz* “sağlıklı, hastaliksız”; *igsizin* “hastaliksız”; *igsizin adasızın* (ikileme) “hastalık ve tehlike olmadan”; *igsizlik* “acısızlık, hastaliksız” türevleri eklenir (1969: 203-205).

Wilkens *ig* “hastalık” sözünün Uygur metinlerindeki türevlerini ve yaygın kullanımlarını şu şekilde listeler: *ig agrıg* “hastalık”; *ig emgek* “hastalık ve acı”; *ig kegen* → *ig kegen ig kem* “hastalık”; *ig kegen* “hastalık”; *ig tapsız* “hastalık”; *ig toga* “hastalık”; *igde adirt tut-* “hastalıktan uzak tutmak, hastalıktan korumak”; *igde emgekde boşu-* “hastalıktan ve ızdıraptan kurtarmak”; *iginte öñed-* “hastalığından kurtulmak”; *igintin öñed-* “hastalığından kurtulmak”; *igke tuş-* “hasta olmak”; *igle-* “hasta olmak, hastalanmak”; *igle- agrıt-* “hasta olmak ve ağrısı olmak”; *igle- basıtıl-* “hasta ve hastalığa yakalanmış olmak”; *iglemek* ~ *igl(e)mek* “(Skt. *vyādhi*) hastalanma (Skt. *vyādhi*), hasta olma, hastalık, rahatsızlanma”; *iglemek emgek* “(Skt. *vyādhiduhkha*) hastalanmanın acısı”; *iglemek ölmek* “hastalanma ve ölme, hastalık ve ölüm”; *iglem(e)k törö* “hastalık kanunu”; *iglemeklig* ~ *iglemek(lig)* “hastalık ...”; *iglemeklig utun törö* “hastalığın iğrenç kanunu”; *iglemeklig yavız törö* “hastalığın fena kanunu”; *iglememek* “hastalanmama”; *iglig* ~ *ig(lig)* “hasta; hasta, hasta kişi”; *ig kemlig* “hasta”; *iglig agraglaglar yatgu ev* “hastane”; *iglig er* “hasta kişi”; *iglig etözi* “hastalıklı vücudu, hastanın bedeni”; *iglig kemlig agrıgıg* “hasta”; *iglig kemlig agrıgıg tikiglig* “hasta kişi”; *iglig kemlig kişiler* “hasta kişiler”; *iglig kemlig tnl(i)glar* “hasta kişiler”; *iglig tapsızlig* “hasta”; *iglig togal(i)g* “... hastalığı olan”; *iglig yatgu ev* “hastane”; *igligler yatguluk ev* “hastane (hastaların yatabildiği yer)”; *igsiz* “hastaliksız, sağlam, sağlıklı, sağlıklı kişi”; *igsiz adasız* “hastaliksız ve tehlikesiz”; *igsiz agrıgsız* “hastaliksız ve ağrısız”; *igsiz agrıgsız adasız tudasız* “hastaliksız ve tehlikesiz”; *igsiz kegensiz açsız kızsız yağısız yavıksız* “hastaliksız, sıkıntısız veya düşmansız”; *igsiz kemsiz* “hastaliksız, sağlıklı kişi”; *igsiz kemsiz adasız tudasız* “hastaliksız ve tehlikesiz”; *igsiz kemsiz agrıgsız tikigsiz* “hastaliksız”; *igsiz kemsiz bolmak* “hastaliksız olma”; *igsiz kemsiz busuşsuz* “hastaliksız ve kedersiz”; *igsiz kemsiz kişiler* “hastaliksız kişiler”; *igsiz kegensiz* “hastaliksız”; *igsiz togasız* “hastaliksız”; *igsiz togasız adasız* “hastaliksız ve tehlikesiz”; *igsiz togasız adasız tudasız* “hastaliksız ve tehlikesiz”; *igsizin adasızın* “hastaliksız ve tehlikesiz”; *igsizin kemsizin* “hastaliksız” (2021: 295-297); *aç kız ig kegen* “açlık ve hastalık”; *aç kız ig kegen yağı yavıak adası* “açlık, hastalık ve düşman tehlikesi” (2021: 3); *azsız kızsız sıkıgsız kavıgsız yağısız börisiz igsiz kegensiz bay barımlıg* “arzusuz, sefaletsiz, daraltmasız, düşmansız ve zengin” (2021: 94).

Belirli, bölgesel hastalıklar ise *baş köz ig agrıg* “baş ve göz hastalıkları” (2021: 147); *birgerü katıgı ig* “(bütün doşaların) beraber karışık olduğu (Skr. Samnipāta) hastalık” (2021: 179); *bor ig* “şarap hastalığı (alkolizm)”; *bordun turmuş ig* “şaraptan ortaya çıkmış hastalık” (2021: 188); *burun*

igi “burun hastalığı” (2021: 203) *isig ig* “ateş, hararet, ateş hastalığı”; *isig iglig* “ateşli, hararetli, ateş hastası”; *isiglig* “hastalık, ateşli”; *isimek tözlüg ig agrıg* “sıcaklığa dayalı hastalık, ateşe dayalı hastalık”; *isimeklig ig* “ateşli hastalık” (2021: 311-312); *karın ig* “karın (mide) hastalığı” (2021: 337); *kart ig* “ülser şeklinde bir hastalık” (2021: 340); *katıgıg ig* “karıştırmaya bağlı hastalık (Skr. *samnipāta*)” (2021: 345); *kezig ig* “ateşli hastalık”; *kezik ig kegen* “ateşli hastalık” (2021: 361); *köten ig* “makat hastalığı” (2021: 413); *kunçuylar igi* “kadınların hastalığı, adet” (2021: 423); *leşip tözlüg ig* “balgam kaynaklı hastalık”; *leşip tözlüg iglig* “balgam kaynaklı hastalıklı” (2021: 453); *sanipat ig* “üç Dosa’nın kombinasyonuna dayanan hastalık”; *sanipat tözlüg iglig* “üç Dosa’nın kombinasyonuna dayanan hastalıklı” (2021: 581); *sarıg ig* “safranın sebep olduğu hastalık”; *sarıg iglig* “safranın sebep olduğu hastalığa sahip kişi”; *sarıg tözlüg ig* “safra kaynaklı (Skt. *pittaja*) hastalık” (2021: 586); *tüzsüz isig ig* “uyumsuz ve sıcak hastalık” (2021: 480); *yel iglig* “rüzgâr (kaynaklı) hastalıklı, romatizmalı”; *yel tıtagıg ig toga* “rüzgâr kaynaklı hastalık” (2021: 885); *yel tözlüg sarıg tözlüg leşip tözlüg sanipat tözlüg igler* “rüzgâr, safra, balgam veya (bu üçünün) kombinasyonu kaynaklı hastalıklar” (2021: 886) ve ayrıca *yavız iglig* “kötü hastalıklı (2021: 878) *agır igke teg-* “ağır hasta olmak” ; *agır igle-* “ağır hasta olmak” (2021: 18); *karı- igle-* “yaşlanmak ve hasta olmak” ; *karımak iglemek ölmek* “yaşlılık, hastalık ve ölüm” (2021: 336) olarak verilir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bilgisizlik, bilmeme hırs, ihtiras gibi insana ait özellikler de *ig* “hastalık” sözüyle tanımlanmıştır. Hastalık anlamlı *agrıg*, *kem*, *kegen*, *toga*, *sızlag* vb. diğer sözcükler bu niteliklerle birlikte tek başına tercih edilmemiş *ig* sözcüğünden sonra bir iki örnekte *ig kem*, *ig toga* şeklinde kullanılmıştır. Wilkens bu tarz kullanımları mecaz hastalıklar olarak kaydeder ve şu örnekleri sıralar: *az almur igi* “hırs hastalığı” (2021: 91); *bolmaklıg ağır ig* “mevcut olmanın ağır hastalığı” (2021: 187); *biligsizlik ig* “bilgisizlik hastalığı”; *bilmemeklig ig* “bilmeme hastalığı” (2021: 175); *iglemek isig yel* “hastalığın sıcak rüzgârı”; *iglemeklig tolı yagmur* “hastalığın dolusu ve yağmuru” (2021: 297); *nizvanilig ig* “ihtiras hastalığı”; *nizvanilig ig toga* “ihtiras hastalığı” (2021: 493); *sekiz tümen tört [miñ niz]vanilig igler* “seksen dört bin Klesa hastalığı” (2021: 596); *tört törlüg yığılguluk ig kemler* “dört türlü toplanan hastalık” (2021: 744); *iglemek isig yel* “hastalığın sıcak rüzgârı”; *iglemeklig tolı yagmur* “hastalığın dolusu ve yağmuru” (2021: 297). Yunusoğlu, *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar* adlı çalışmasında cahilliğin bir hastalık olarak algılandığını, bilgiden yoksun olanların, cahillerin tıpkı hastaya benzediklerini, hastalıktan kurtulmanın da tek yolunun iyi bir ilaçla tedavi olduğunu, Budizm’de bu ilacın hikmet, bilge, bilgi olarak düşünülebileceğini yani Budist doktrininde cahilliğin hastalık, bilginin de ilaç olduğunu belirtir (2020: 241).

Yukarıda da belirtildiği ve listelenen kullanımlardan anlaşılacağı üzere *ig* sözü hastalık anlamlı terimlerden en yaygın olarak kullanılan, özellikle hastalık anlamlı diğer terimlerle ve olumsuzluk ifade eden başka sözcüklerle (düşman, tehlike, yoksulluk vb.) birlikte kalıp ifadelerde en çok tanıklanan terimdir.

Wilkens’in listelediği bu kalıp kullanımlara Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden Altun Yaruk’ta tespit ettiğimiz şu kullanımları da eklemek gerekir: *ig agrıgdın kutrul-* “hastalıktan kurtulmak”; *ig agrıgı kit-* “hastalığı gitmek”; *ig agrıgıg öñedtür-* “hastalıkları iyileştirmek”; *ig agrıg emlemek* “hastalıkları tedavi etmek”; *iglig emgekintin oz- kutrul-* “hastalık eziyetinden kurtulmak, uzaklaşmak”; *ig agrıgka tuş bol-* “hastalıkla karşılaşmak”; *ig agrıgka basıt-* “hastalığa

yakalanmak”; *ig agrırların ota- emle-* “hastalıklara şifa bulmak, iyileştirmek”; *aç kız ig kegen yağı yavlak bolma-* “açlık, hastalık, düşman olmamak”; *aç kız ig kegen yok çıgay emgeklerin tarkar-* “açlık, hastalık, yoksulluk eziyetini yok etmek, uzaklaştırmak”; *ig kegen adası* “hastalık tehlikesi”; *aç kız ig kegen adası* “açlık, hastalık tehlikesi”; *ig agrıg ada tudaları* “hastalık tehlikesi”; *aç kız ig kegen bolma-* “aç, hasta olmamak”; *aç kız ig kegen yağı yavlak³* “açlık, hastalık, düşman”; *ig agrıgdan kutrul-* “hastalıktan kurtulmak”; *ig kegenlig ölüm ada* “hastalık, ölüm tehlikesi”; *aç kız ig kegen emgeki* “açlık, hastalık eziyeti”; *ig kegen bol-* “hasta olmak”; *ig törçi-* “hastalık baş göstermek”; *igin basıt-* “hastalığa tutulmak, bir hastalığa müptela olmak”; *igke yaraşı* “hastalığa uygun”; *belinteg agrı igle-* “birdenbire şiddetli derecede hastalanmak”; *iglig bol-* “hasta olmak”; *igsiz agrıgsız adasız tudasız bol-* “hastaliksız, tehlikesiz olmak”.

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te *ig* “hastalık”; *igçil* “çok hastalanan adam”; *igle-* “ hasta olmak”; *iglel-* “hastalanmak”, *iglen-* “doğum ağrısı tutmak, hastalanmak”; *igleş-* “(toplu hâlde) hasta olmak”; *iglet-* “hasta etmek”; *iglig* “hasta”; *ig tuga* “hastalık ve iç ağırlığı” türevleri kayıtlıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 661-663). Kutadgu Bilig’de *ig* sözü sıklıkla *ig bol-*, *ig kel-*, *ig tegür-*, *ig tut-*; *iglig* sözü *iglig bol-*, *iglig kal-* şeklinde *isim+ yardımcı fiil* yapısında tanıklanır ve ayrıca *ig* sözünün *igsiz*, *igçil*, *igle-*, *igsizlik* türevleri de kullanımdadır. *İg* sözü çeşitli türevleri ile birlikte Harezmi Türkçesi (*ig teg-*, *igsiz*, *igle-*, *iglen-*, *iglig bol-*, *iglet-*), Çağatay Türkçesi (*ig kıl-*, *iglig~iglik*) ve Kıpçak Türkçesinde de (*ik~yik*) kullanılmaya devam etmiştir.

İg sözünün tek başına ve kalıp ifadelerde kullanımlarının dönem eserlerinde çok yaygın olduğu belirtildi. Hastalık anlamlı sözlerle oluşturduğu ikilemeler ve kalıp kullanımlar diğer hastalık terimleriyle birlikte ortak olarak tanıklanacaktır. *İg* sözünün diğer hastalık anlamlı terimler olmadan tek başına, çeşitli türevleri ve başka sözlerle birlikte kalıp ifadelerde kullanıldığı (*ig*, *iglig*, *igsiz*, *ig emgek*, *agrı alp emlegülük iglig*, *igke yaraş-*, *iglig emgekintin oz-* *kutrul-*, *igliglerig emlep öñedür-*, *agrı igle-*, *igsiz bol-*, *igle-*, *igke teg-*, *iglig yatgu ev*) durumlar da şu örnekler üzerinden tanıklanabilir:

ötrü balık uluş sayu barıp tüg tümen igliglerke tegip edgü yağlıg yumşak savın ötlep eriglep...
“Sonra kent kent varıp on binlerce hastaya ulaşip öğüt verip ben ise hekimim...” (AY Kaya, 597/4-8, s. 316)

anta ötrü ol kamag igligler bo savıg eşidip ertinü ögirtiler sevintiler “Ondan sonra bütün hastalıklılar bu sözü işitip son derece mutlu oldular, sevindiler.” (AY Kaya, 597/11-13, s. 316)

savdı seni bertgeli ig toga egirdi seni emgetgeli özünin karın içinte ig kirti “Savurdu seni hırpalamak için, hastalık sardı seni canını yakmak için. Karnına sancı girdi.” (KB 19-20, s. 43)

ol ögrünç sevinçleri tıltagınta igleri emgekleri yme tarıkıp kitip bayıku teg küçlüg küsünlüg boltılar “O mutlulukları sebebiyle hastalıkları eziyetleri de geçip eskisi gibi güçlü oldular.” (AY Kaya, 597/ 14-16, s. 316)

olarta kayu igleri agrırları agrı alp emlegülük igligler ertiler erser yumgı ol bayagut oğlu tapa barıp kentü kentü iglerin agrırların emletgeli öñedürtügelig ötüntiler “Onlarda hangi hastalıklar,

³ Yunusoğlu *aç kız ig kigen yağı yavlak* “açlık, hastalık, düşman” ifadesinin kötülükleri ve klesaları gösterdiğini, “aç, hasta” olma ve “düşman” olmanın aslında canlılar için, daha çok insan için geçerli durumlar olduğunu, Klesa’nın varlık olarak kişileştirildiğini, aç karnını doyurmak için bulduğu her şeyi yediğini, insanların benliğine yerleşerek onları günah işlemeye zorladığını, özetle Klesa’nın canlıların hastalığı olduğunu belirtir (2020: 229).

ağrılar zor iyileşecek hastalıklar idiye hepsi Bayagut oğluna doğru gelip kendi hastalıklarını iyileştirmek için rica ettiler.” (AY Kaya, 597/17-22, s. 316)

ötrü ol bayagut oğlu urı yme olarnıñ igleriñe yaraşı öngi öngi törlüg ot em birip barçanı bir yañlıg inç kılı “Sonra o tüccarın oğlu da onların hastalıklarına uygun çeşit çeşit ilaç verip hepsini aynı şekilde sakinleştirdi.” (AY Kaya, 597/23-598/1-3, s. 316)

yüz miñ tümen koltı tınlıglar iglig emgekintin ozdular kutruldular “Yüz bin kere on bin koti canlılar hastalık eziyetinden kurtuldular.” (AY 598/4-5, s. 316)

yene kentü öziniñ yme montag bilge bilig üze igliglerig emlep öñedtürğeli ugulukın teñlenip... “Yine kendisinin böyle bilgelikle hastaları iyileştirmek için düşünüp taşınıp...” (AY 597/1-4, s. 316)

...tört yingaktıñki bursong kuvraglarka süng tayak kılzar iglig yatgu evler itip buşı birser..buyanlıg itip buşı birser.. iglig kemlig bertük beçel tınlıglarıg açınzar agrınzar “dört cihetteki cemaatlere dayanak olsalar, hastahaneler inşa edip sadaka olarak verseler, sevap işleyip sadaka olarak verseler, hasta, bereli (bertük) sakat (?) (beçel) yaratıklara ihtimam etseler, acısalar... (Maytr. XVII Bölüm/52, 48-53, s. 108-109)

yana kentü öziniñ yime muntag bilge bilig üze igliglerig emlep öñedtürğeli ugulukın teñlenip ötrü balık uluş sayu barıp tüg tümen igliglerke tegip... “Sonra kendi kendisinin de böyle bilgelik bilgisi ile hastaları tedavi edip iyileştirebilmeye hazır hale gelip sonra şehirden şehre, milletten millete gidip birçok hastaya ulaşıp...” (OB/13, 1-6, s. 21-22)

aş kılı tüketmişte kin on kün ertmezken ötrü ol beg belinteg ağır igledi inçip igleyü birle ök sav söz kodup tutar kapar erken ölüp bartı “Yemeği bitirdikten sonra on gün geçmemişken o bey korkunç şekilde hastalandı fakat böyle hastalanmasıyla birlikte buyruk bırakıp tutup yakalarken ölüp gitti.” (AY-IV Tokyürek 4/14-19, s. 62)

anta ötrü ol kamağ igligler bu savıg eşidip ertinju ögirtiler sevintiler “Ondan sonra o bütün hastalar bu sözü işitip çok sevindiler, mutlu oldular.” (OB/13, 11-13, s. 22)

ol ögrünç sevinçleri tıltagında igleri emgekleri yime tarıkıp kitip bayakı teg küçlüg küsünlüg boltular “O sevinç, mutlulukları sebebiyle hastalıkları, sıkıntıları da dağılıp gidip eskisi gibi güçlü kuvvetli oldular.” (OB/13, 13-16, s. 22)

ötrü ol bayagut oğlu urı yime olarnıñ igleriñe yaraşı öñi öñi türlüg ot em birip barçanı bir yañlıg inç kılı “Sonra o bey oğlu da onların hastalıklarına uygun, farklı farklı türlü ilaç verip hepsini aynı şekilde sağlıklı kıldı.” (OB/13, 22-23, OB/14, 1-3, s. 22-23)

inçip igleyü birle ök sav söz kodup tutar kapar erken ölüp bartı “Böyle hastalanmayla birlikte konuşamayıp, tutulup kalırken ölüp gitti.” (AY-II Çağatay/4, 17-19, s. 28)

bu buyan tüşinte yidleg burkan kutın bulzun közünür etözi ıgsız bolzun “Bu sevap sayesinde Yidleg, Burkan kutunu bulsun, şimdiki vücudu hastaliksız olsun.” (Maytr. II. Bölüm/19.son=83 142/56-58, s. 68-69)

İg sözü hastalık anlamına gelen bütün terimlerle birlikte çok yaygın bir kullanım alanına sahiptir. *Agrıg* ile birlikte de hem ikileme hem de birçok kalıp kullanımda tanıklanır. Yukarıda anlamları sıralanan *ig agrıg*, *ig agrıg ada tuda*, *ıgsız agrıgsız adasız tudasız bol-*, *ig agrıg emle-*, *ig agrıgka tuş bol-*, *ig agrıgka basıt-*, *ig agrıg ota-* *emle-*, *ıglıg agrıglıg emgeklıg tınlıglar*, *ıgsız*

agrısız adasız tudasız bol-, *ig agrıg emlet- öñedtür-* gibi kullanımlar dönem metinlerinden şu örneklerle tanıklanabilir:

igiñe agrıgıña emi yok “Hastalığına ağrına ilaç yok.” (KB, 235-236, s. 99)

ig agrıg kütü “Ağrılar, hastalıklar gitti.” (TT II Y 36.12-2/11, s. 245)

ötrü ol iliglernin kanlarnıñ ig agrıg ada tudaları bar erser barça yokadıp inçkülüg esengülüğ bolgaylar “Sonra o hükümdarların hastalık, sıkıntıları var ise hepsi yok olup huzurlu olacaklar” (AY VI/Ayazlı 143/12-15, s.75)

olarta kayu igleri agrıgları ağır alp emlegülük igligler ertiler erser yumğı ol bayagut oğlı tapa barıp kentü kentü iglerin agrıgların emletgeli öñedtürgeli ötüntiler “Onlardan hangilerinin hastalıkları ağır, zor tedavi edilen hastalıklar idiye hepsi o hekimin oğluna gidip kendi hastalıklarını, ağrılarını tedavi ettirmek, iyileşmek için talepte bulundular.” (OB/13, 17-22, s. 22)

ötrü bu nom erdinig okıtıp bo yunguluk törüg kalıp yunsun arıtınsun igi agrıgı kitgey adası tudası tarıkgay “Sonra bu öğreti cevherini anlatıp bu mühürlü kanunu uygulayıp temizlesin hastalığı gidecek tehlike kaybolacak.” (AY Kaya 478/19-21, s. 267)

ig agrıgka tuş bolup et’öz kamılsar...ulug kiçig agrıgsız artuk bolup tevşilür “Hastalıkla karşılaşp beden yere yığılsa büyük küçük hastalısız olup ufalanır.” (AY Kaya, 366/14-16, s. 217)

tüg tümen kişiler ig agrıgka basıtıp umugsuz inagsız yatarlar “On binlerce insan hastalığa yakalanıp umutsuz ve sığımsız yatarlar.” (AY Kaya, 587/1-4, s. 312)

anın amtı men atam begke barıp ot em şastırnıñ özen kergeklig tügünin ig agrıg emlemek uzanmakın ayıtayın ötüneyin “Bu yüzden ben şimdi babama gidip deva tıp kitaplarının varlık (için) faydalı, önemli metodlarının sırlarını hastalıkları tedavi etmeyi söyleyeyim.” (AY Kaya, 587/4-8, s. 312)

anta kin balık uluş sayu keze yorıp tınlıglarnıñ iglerin agrıgların otayın emleyin “Ondan sonra kent kent dolaşıp canlıların hastalıklarını tedavi edeyim.” (AY Kaya, 587/8-10, s. 312)

taki yeme kim kayu birerkin kılmuş iglig agrıglıg emgeklig tınlıglar bar erser olarnı yme inç kılayın “Ayrıca kim sadece birer hastalıklı eziyetli canlılar var ise onları da huzurlu kılayım.” (AY Kaya, 603/4-7, s. 318)

inçe kaltı engilki ol yir oruntaki ili kanı ıgsız agrıgsız adasız tudasız bolgay “Aynı şekilde öncelikle oradaki devleti, hükümdarı hastalısız, tehlikesiz olacak.” (AY Kaya, 191/23-192/1, s. 142)

ig agrıgka tuş bolup etöz ölüp kamılsar ulug kiçig agrıgsız artuk bolup tevşilür “Hastalıkla karşılaşp beden ölse, çökse büyük, küçük hastalısız daha güçlü olup ufalanır.” (AY Kaya, 366/13-16, s. 217)

yana ok inçe tep sakındı apam birök bu etözümün tidser men ötrü ülgüsüz sansız mün kadaglarıg kartıg bezig yiriñig kanıg igig agrıgıg korkınçig ayınçig barçanı tidmiş idalamış bolur men “Ayrıca şöyle düşündü: Eğer bu vücudumu bırakırsam o vakit ölçüsüz, sayısız günahları, suçları, yaraları, çıbanları, irinleri, kanı, hastalığı, korkuyu, hepsini bırakmış olurum.” (AB 613/23, 614/1-6, s. 83-84)

men siziñ iliniz uluşunuz içinteki siziñe körümlüg bodunuñuznu karañıznu emlep alp ağır emgeklerintin barça ögedtürü tegintim takı yime kim kayu birerkin kılmuş **iglig agrıglıg emgeklig tınlıglar** bar erser olarnı yime inç kılayın... “Ben sizin ülkeniz, halkınız içindeki size tabi olan milletinizi halkınızı tedavi edip ağır eziyetlerinden hep kurtarmaya çalıştım ve de ne kadar hasta olmuş eziyet çeken canlı var ise, onları da sıhhatli yapayım...” (OB, 18/23, 19/1-7, s. 27)

Kegen

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde genel olarak “hastalık” anlamıyla tanıklanan sözlerden birisi de *kegendir*. *Agrıg* ve *ig* kadar yaygın bir kullanıma sahip olmayan kelimenin tek başına kullanılmaması dikkat çekicidir. *Kegen* “hastalık” ve *kegensiz* “hastalısız, sağlıklı” şeklindeki her iki kullanımı da ya *ig* ve *igsiz* sözleri ile birlikte ikileme olarak ya da hastalık ve türlü olumsuzlukların sıralandığı kalıp ifadelerde geçer. Eski Türk Şiiri adlı eserde *keken bol-* “hasta olmak” kullanımı tanıklanır. Arat, *kiken* olarak yer verdiği terimin bazı metinlerde *kigen* olarak okunduğunu ve böyle okunmasına bir mâni olmadığını belirtir ve *uluştta kezig ig kigen kılguçı* “şehirde ve memlekette ateşli hastalıklara sebep olan” (UII, 73); *alku kikeninte yılku kara kikeninte ig kem sıkış tangış ada tuda...tolgaklarinta* “bütün salgın hastalıklarında, hayvan hastalıklarında, her türlü ağrı, sıkıntı, tehlike...ve acılarında” vb. örnekler verir (Arat 1991: 418). Clauson, *kegen* sözünün Uygurcaya özgü hastalık için kullanılan birkaç kelimedenden biri olduğunu, genellikle *ig* sözü ile birlikte ikileme olarak kullanıldığını ve eğer doğru transkribe edildiyse Altun Yaruk adlı eserde i yerine é foneminin tercih edildiğini belirtir (1972: 712). Drevnetyurskiy Slovar’da *ig kegen*, *ig kegenlig*, *igsiz kegensiz* kullanımları kaydedilir (Nadalyayev vd. 1969: 294). Wilkens de sözlüğünde *kegen* “hastalık” ve *kegensiz* “hastalısız” anlamlarıyla yer verdiği terimin *ig kegen* “hastalık”; *igsiz kegensiz açsız kızsız yağsız yavlıksız* “hastalısız, sıkıntısız veya düşmansız”; *igsiz kegensiz* “hastalısız” (2021: 295-297); *aç kız ig kegen yagı yavlak adası* “açlık, hastalık ve düşman tehlikesi”; *aç kız ig kegen* “açlık ve hastalık” kullanımlarını verir (2021: 3).

Dönem eserlerinde araştırmacıların da belirttiği gibi *ig kegen*, *igsiz kegensiz*, *iglig kegenlig* ikilemelerinde ayrıca *igsiz kegensiz açsız kızsız yağsız yavlıksız*, *aç kız ig kegen yagı yavlak adası*, *aç kız ig kegen* kalıp ifadelerinde tanıklanan *kegen* sözünün bu kullanımlarına ek olarak Altun Yaruk adlı eserde şu kullanımlarını tespit ettik: *ig kegen bol-* “hasta olmak”, *ig kegen yok çıgay emgek* “hastalık yolsulluk eziyeti”; *ig kegen adası* “hastalık tehlikesi”; *ig kegen yagı yavlak adası* “hastalık, düşman tehlikesi”; *aç kız ig kegen yagı yavlak bolma-* “aç, hasta, düşman olmamak”; *aç kız ig kegen yok çıgay emgeklerin tarkar-* “açlık, hastalık, yoksulluk eziyetini yok etmek, uzaklaştırmak”; *ig kegen adası* “hastalık tehlikesi; *aç kız ig kegen adası* “açlık, hastalık tehlikesi”; *aç kız kurt koñuz ig kegen adası* “açlık, kıtlık, kurt, böcek, hastalık tehlikesi”; *aç kız ig kegen bolma-* “aç, hasta olmamak”; *aç kız ig kegen yagı yavlak* “açlık, hastalık, düşman”; *ig kegenlig ölüm ada* “hastalık, ölüm tehlikesi”; *aç kız ig kegen emgeki* “açlık, hastalık eziyeti”.

Genel olarak bakıldığında *ig kegen* ikilemesi kalıp ifadelerin içerisinde *emgek* sözü ile birlikte (aynı durum *ig kem* için de geçerlidir) sık tanıklanır. Tokyürek *ig kegen emgeki* ile ilgili olarak Budizm’de her insanın yaşayacağı doğum, yaşlanma, hastalanma ve ölüm ızdırabının terim olarak “dört türlü ızdırıp” olarak kabul edildiğini, dört evrensel ızdırıp olan doğum, yaşlanma, hastalanma

ve ölüm ızdırabının çeşitli sūtralarda Sakyamuni'nin aydınlanmak için bu ızdırapları yok etme arzusu içinde olduğunu ifade ettiğini belirtir (2018: 27).

Clauson'un da işaret ettiği gibi Uygur dönemine özgü olan *kegen* sözü Türkçenin diğer tarihî ve çağdaş lehçelerinde tanıklanmaz. Dikkat çekici bir özelliği de tek başına hastalık kavramı için kullanılmamasıdır. *İg* sözü ile ikileme olarak ve kalıp ifadelerde tekrarlanan terim Uygur metinlerinden şu örneklerle tanıklanabilir:

...adinagununı aç kız ig kegente ulatı adarıg emgeklerig tarkardaçı enç meñilig kılmak atlıg dyanıg bo üç törlüg adrokka tükellig dyanıg uzun turkaru ermeksizin erinüksüzin bışırınurlar öğretinürler "...başkasının açlığı ve hastalığından başka tehlikeleri ve ızdırapları giderecek huzurlu kılmak adlı dhyānayı bu üç türlü ayrı muhteşem dhyānayı daima yüksünmeksizin öğretirler." (AY Tokyürek, 217-223, s. 339)

ulug yarlıkançuçı köñül üze tınlıglarka asıg tusu kılmak erser kaltı tınlıglarını aç kız ig kegen yok çıgay emgeklerin tarkargalı taloy ügüzke kirip erdinilig oturugka barmak kut kolunmaklıg küç küsün üze öz etözüg tınlıglarka yem içim ot em kılmak erür "Büyük merhanetli gönülle canlılara fayda sağlamak canlıların açlık, kıtlık, hastalık, fakirlik ızdıraplarını yok etmek için denize girip cevherli tahta varmak ve saadet isteme gücü ile kendi bedenini canlılara yiyecek, içecek, ilaç etmektir." (AY Tokyürek, 852-859, s. 381-382)

...aç kız kurt koñuz ig kegen adasıntın yok kurug yala yañku adasıntın bo beş törlüg adalartın korkınçlartın ozar kutrulur "...açlık, kıtlık, kurt, böcek, hastalık, sayrılık tehlikesinden, yokluk, boşluk, iftira tehlikesinden bu beş türlü tehlikelerden, korkulardan kurtulurlar." (AY Tokyürek, 3222-3225, s. 539)

aç kız ig kegen emgeki orun orun sayu yadılır "Açlık, hastalık eziyeti her yere yayılır." (AY Kaya, 557/5-6, s. 299)

ikinti **igsiz kegensiz açsız kızsız yağsız yavlaksız** bolgaylar "Bundan sonra gelecekte hastaliksız, düşmansız olacaklar." (AY Kaya, 196/19-23, s.14)

ol ilte **ig kegenlig ölüm ada** kamağ yirte yadılır "O memlekette hastalık, ölüm tehlikesi her yerde yayılır." (AY Kaya, 555/16-17, s. 298)

bo ok nom erdinig küyü küzetü tutmuş buyan edgü kılınç küçinte aç kız ig kegen yağı yavlak adasın barçanı tarkaru keterü ugay sizler "Bu öğretici mücevherini gözetip koruyarak işlediğiniz erdemlerin gücüyle açlık, kıtlık, hastalık, düşman sıkıntılarının hepsini uzaklaştıracağız." (AY VI, Ayazlı 32/13-17, s. 66)

...inçe kaltı eñ ilki bodun kara bisiz bıçgusuz bay meñilig bolgaylar ikinti igsiz kegensiz açsız kızsız yağsız yavlaksız bolgaylar "Şöyle ki, en ilki millet, halk, bıçaksız, bıçaksız, zengin, rahat olacaklar, ikincisi, ağrısız, hastaliksız, tok, gözü tok, düşmansız olacaklar." (AY-V Ölmez, /196, III.35b/15-23, s. 77)

bir ugrta ol dıwandır aprabı atlıg ilig begniñ ilinte uluşınta ig kegen bolup bodunu karası koduru emgenti "Bir vakitler o Dıwandır Abrabı adlı hükümdarın memleketinde hastalık olup bütün milleti, halkı eziyet çekti." (OB/2, 2-5, s. 10)

aç kız ig kegen bolmaguluk yat yağıka basınmaguluk iş küdöküg işleyür men tep munçulayu sakınmış kergek "Kıtlığın, hastalığın yabancı düşmanların bozgununun olmadığı bir iş-güç yaparım diye düşünmüş olsa gerek." (AY VI, Ayazlı VI 406-409, s. 95)

ötrü ol ödün ança tušta aç kız ig kegen yağı yavlak bolgay basa basa kudrukluğ yultuz tuggay
“Daha sonra öyle bir vakitte açlık, kıtlık, hastalık, düşman olacak. Sonra kuyruklu yıldız doğacak.” (AY VI Ayazlı 689-692, s. 116)

ötrü bolur ig kegen üküş emgek törçiyür “Sonra hastalıklar görülür, çokça sıkıntı belirir.” (AY VIII Çetin, 1374-1376, s. 336)

kedgüsi bolmatın keken bolsar/kergeksiz kılır körkin “Giyeyeceği olmadan keken olursa gösterişini lüzumsuz yapar.” (ETŞ 11/13, s. 108)

arka kamağ ilniñ budunnuñ yime/aç kız ig kikente⁴ ulatı adaları amrılıp/alku ödte yiil yagmur ödinçe bolup/aşlık tarıg edgü bütüp inç bolzunlar “Diğer bütün memleket ve halka da açlık, sıkıntı ve hastalıklar gibi afetlerden kurtulup, rüzgâr ve yağmur her vakit zamanında olup, mahsuller iyi gelişip huzur içinde yaşamak nasip olsun.” (ETŞ, 24. Metin, 8-12, s. 230)

tos bulganmış ig emledeçi otacı bolup turıdmaksız köñül öze alku ödlerte topça kamağ al aldagta uz yaradınur “Toz bulanmış hastalığı tedavi eden tabip olup yorulmayan gönül ile her vakit her türlü çare ve usulleri tatbik eder.” (ETŞ, 6-10, s. 76)

Kem

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “hastalık” anlamıyla tanıklanan bir diğer söz *kem*dir. Clauson, *kem* sözünün tıpkı *kegen* gibi “hastalık” anlamıyla ve genellikle de *ig* ile birlikte ikileme olarak kullanıldığını, Kâşgarlı Mahmud tarafından verilen *kemlen-*, atların hastalığı için tercih edilen bu kullanımın Uygurca için geçerli olamayacağını, sadece güneybatı grubunda (ağızlarda) “kronik, acı verici ve kalp hastalığı” anlamlarıyla yaşadığını ve Osmanlı Türkçesinde Farsçadan alıntılanan *kem* “eksiklik, kötü” anlamlı söz ile karıştırılmaması gerektiğini belirtir, *kem* sözünün *kemlig*, *kemle-*, *kemlet-*, *kemlen-* türevlerini verir (1972: 720-722). Drevnetyurskiy Slovar’da, *kem* sözü “hastalık, illet, maraz” anlamlarıyla ve *ig kem*, *kemle-*, *kemlen-*, *kemlet-*, *kemlig*, *iglig kemlig*, *kemsiz*, *igsiz kemsiz* türevleri ile kaydedilir (Nadalyayev vd. 1969: 297). Sevortyan, *kem* sözünün Uygur ve Karahanlı Türkçesinde “hastalık” Azerbaycan diyalektolojisinde “hayvan hastalığı”; Anadolu ağızlarında “kronik ağrılı kalp hastalığı; insanın veya hayvanın alt ve üst dudaklarının arasında oluşan çatlak veya yara”; Yakutçada “dolama”; Altaycada “suç”; Tuva ve Teleüt diyalektinde “suç, kusur”, ayrıca Altaycada “sakatlanma, zarar, hata” anlamlarında ve yine Tuvacada “suç, zarar” anlamlarında olduğunu ve Moğolca *gem* sözü ile aynı söz olduğunu belirtir (1974: 34).

Räsänen sözcüğün, Uygurca *kem* “hastalık, acı”, Yakutça *kem* “dolama”, Teleüt diyalektinde *kem* “hata, zarar”, Lebed diyalektinde *kem* “karaciğer lekesi”, Osmanlı Türkçesi *kem-lik* “zarar” kullanımlarını verir ve *kem* sözünün <Moğolca “fena, suç, hata, hastalık” anlamlı *gem* sözünden geldiğini belirtir. Ayrıca Yakutça *kemsin-* “itiraf etmek, pişman olmak, kızmak, küsmek”, Kazakça *kemsin-*, Oyrat, Teleüt, Lebed diyalektlerinde *kemzin-* “suçunu itiraf etmek, pişmanlık” sözünün de <Moğolca *gemi-* “suçunu fark etmek, pişmanlık” <Moğolca *gem* “hastalık, acı çekme” sözünden geldiğini belirtir (1969: 250). Wilkens de *kem* (*Mo. gem*) sözünü “hastalık, sakatlık” anlamıyla verir, *kem çer* “hastalık”, *kemlen-* “hasta olmak, hastalanmak, *kemlig* “hasta”, *kemsiz* “hastaliksız, sağlıklı kişi”, *kemsizin* “hastaliksız” türevlerini (2021: 355) ve *tört törlüg yılguluk ig kemler* “dört

⁴ Reşit Rahmeti Arat, *kiken* sözünün bazı metinlerde *kigen* şeklinde -g- ile okunmasına bir mani olmadığını belirtir.

türlü toplanan hastalık” (mecaz) (2021: 744), *toñ yarp ıgsız kemsiz agrırsız tikırsız* (2021: 731) “sıhhati yerinde, hastaliksız ve ağrsız” kalıp kullanımlarını kaydeder.

Tokyürek, *ig kem emgek* “hastalık”, *kem emgek* “hastalık” anlamlarındaki bu terimlerin Budizm’de doğum, yaşlanma, hastalanma ve ölüm ızdırabı olarak zikredilen dört ızdıraptan biri olduğunu ve canlının güçten düşmesini ve zor durumda kalmasını ifade ettiğini belirtir (2019: 28).

Kâşgarlı Mahmud, *kem* sözünü “hastalık”, *kemle-* “at hastalanmak”, *kemlen-* “(at vb.) hastalanmak” (at kemlendi “at vb. hastalandı”, aslı at içindir.) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015; 307); *kemlet-* “sıkıntı vermek, zarar vermek” (buğday atığı kemletti “buğday ve onu yemek atı rahatsız etti ve ona zarar verdi, Aslı kem’dir; o da hastalıktır.) türevleriyle verir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 347). Kutadgu Bilig’de de *kem* “hastalık, rahatsızlık” anlamıyla kayıtlıdır (Arat, 1979: 238). Karahanlı Türkçesinden sonra *kem* sözünün Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesinde kullanımına rastlanmaz.

Anadolu sahasında da tanıklanmayan *kem* sözü Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ig kem*, *ıglıg kemlig*, *ıgsız kemsiz* şeklinde ikileme olarak görülür, “hastalanmak, rahatsızlanmak” anlamlı fiil türevi de çok yaygın değildir, aynı anlamdaki *ağrı-* Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sık tercih edilir:

taştınkı belgüte tört törlüg yıgılguluk ig kemler kök kalıktaki bulıt açılmış teg bolur “Dışarıdaki alâmette dört türlü toplanacak hastalıklar gökyüzündeki bulut açılmış gibi olur.” (T/875-877, s. 148)

birök öd körmeser yaruk yaşuk toopulu ötrü uyur emlegeli ıgın kemlerin tınlıgların “Şayet zamanı görmezse, (tayin edemezse, bulamazsa) nur nüfuz ederek bu sayede canlıların hastalığını tedavi edebilir.” (OB/9, 12-15, s. 18)

inçip tatırsırap tüşsirep ol ugrta ol êlte anı yedeçi kişi yalañuklar ıglıg kemlig agrırlıg öñsiz kırtırsız bolurlar “Böyle tatsızlaşıp verimin azalmasıyla o zaman o ülkede onu yiyen kişiler hastalıklı, ağrılı, beti benzi atmış hale gelirler.” (AY VIII Çetin, 1449-1453, s. 342)

...etözlerin ıgsız kemsiz kaçıgların ênç meñilig ürüg uzatı ögrünçlüg sevinçlig kılğalı uyu teginür men “...bedenlerini hastaliksız, organlarını huzurlu, daima mutlu kılmaya nail oluyorum.” (AY VIII Çetin, 992-995, s. 304-305)

ürüg uzatı ênç esen ıgsız kemsiz bolayın “Daima esenlik içinde hastaliksız olayım.” (AY VIII Çetin, 147-149, s. 234)

...yene yme bo kamağ imerigme tınlıglar oğlanı ig agrırtın kutrulup yagısız yavlaksız bolzunlar el uluşta keñürü yadmış üçün bo nomug ênç meñike teggeyer ıgsız kemsiz busuşsuz “Ayrıca bu bütün insanoğlu hastalıktan kurtulup düşmansız olsun, bu öğretinin yayıldığı topraklarda rahata ulaşacaklar hastaliksız, kedersiz (olacaklar).” (AY VI Ayazlı 1193-1197, s. 155-156)

ötrü antada kin ol kunçuyar kün küniñe edgü bolup öñreki teg ıgsız kemsiz boltı “Ondan sonra o prenses günden güne iyi olup, eskisi gibi hastaliksız, ağrsız oldu.” (AY-II Çağatay/20, 17-20, s. 60)

ol ugrta ol ilte anı yideçi kişi yalañuklar ıglıg kemlig agrırlıg öñsiz kırtırsız bolurlar “O zamanda o memlekette onu alacak insanlar, mahluklar hastaliksız güzel olurlar.” (AY Kaya, 557/10-13, s. 299)

neçe **iglig kemlig agrıglıg tikıglıg** anar yakın kelserler olarnı barça igintin agrıgıntın ozgurur öñedürür erti “Ne kadar hastalıklı, ağrılı, sancılı ona gelse onların hepsini hastalığından, ağrısından kurtarır, onları iyileştirirdi.” (OB/1, 13-17, s. 9)

kimler birök ol ot yaş tüş yimiş ı tarıg tatıgın yiserler aşasarlar alku barça öñlüg kırtıslıg küçlüg küsünlüg uzun özlüg yaşlıg çoğlug yalınlig kaçıgları tong yarp **ıgsız kemsiz agrıgsız tikıgsız** köñülleri yiti bilge biligleri küçlüg kop törlüg işig ködügüg bütürgeli udaçı bolgaylar “Kimler eğer o ot, yemiş ve tahıl yiyip içseler hepsi benizli, güçlü, uzun ömürlü, haşmetli, parlak bedenleri sağlıklı hastalıksız gönülleri yedi bilgileri güçlü her türlü işi başarabileceklerdir.” (AY Kaya, 529/14-23, s. 286)

edgey teñri küzedgey/**kemlenip** yimrilti sokultı tal “...eder. Tanrı muhafaza eder, Hastalanarak, çöküp, sokulup kendisini kaybetti.” (ETŞ, 1-2, s. 281)

Tikig

Eski Uygur Türkçesinde “hastalık, ağrı” anlamıyla tanımlanan bir diğer söz *tikig*'dir. Tıpkı *kegen*, *kem*, *toga* sözleri gibi tek başına kullanılmaz. Hem *tikig* hem de +*llg* ve +*sIz* ekli şekilleri de “hastalık” anlamlı diğer sözlerle birlikte kullanılır. Wilkens, *tikig* “ağrı, hastalık, sancı”, *tikıglıg* “hasta; sancılı, hastalıklı”, *tikıgsız* “hastalıksız” (2021: 717) ve *agrıg tikig* “ağrı, hastalık, sancı”, *agrıg tikig ig toga* “hastalık” (2021: 20), *iglig kemlig agrıglıg tikıglıg* “hasta kişi”, *ıgsız kemsiz agrıgsız tikıgsız* “hastalıksız” (2021: 297), *toñ yarp ıgsız kemsiz agrıgsız tikıgsız* “sıhhati yerinde, hastalıksız ve ağrısız” (2021: 731) kullanımlarını kaydeder.

Clauson, *tikig* sözünün anlamı belirsiz olan *tik-* fiilinden türediğini, şüphesiz bir tür rahatsızlık “kaşıntı” veya “iğnelenme” anlamlarında olduğunu belirtir ve *tikıglıg* kullanımına da yer verir (1972: 480). Erdal da *tik-* eyleminden -*g* fiilden isim yapım ekiyle türeyen *tikig* sözünün *agrıg* ile kullanıldığını, Karahanlı Türkçesinde *tik-* fiilinin “akrep ve yılan sokması” için kullanıldığını belirtir (1991, 208). Clauson’un anlamını belirsiz olarak kaydettiği ve Erdal tarafından da Karahanlı Türkçesinde “akrep ve yılan sokması” için kullanıldığı belirtilen *tik-* fiili Uygur Türkçesinde de “batırmak ve sokmak” anlamıyla tanımlanır. Örneğin Altun Yaruk adlı eserde *tolp etözi çımılaşdı yiñne sançmış osuglug tikdi sançdı agrıdı neñ serilü umadı* “Bütün vücudu iğne sokmuşçasına ürperdi, battı, acıdı (ve bu acı) hiç dinmek bilmedi.” (Gulcalı, 2021: 188-189) şeklinde; Drevnetyurkskiy Slovar’da “acı” anlamıyla *ay meni agulug yılan tikti* (Uig III 88/14) örneğiyle tanımlanır. Ayrıca *tikiş-* türevi de Maytrisimit adlı eserde *sançış-* fiili ile birlikte kullanılır: “...tirilip kelirler kaçan tamu(luglarıg) içürser **tikişü sançışu**... ‘Dirilip gelirler. Cehennemliklere içecek şey verildiğinde birbirleriyle itişip vuruşup...’” (Tekin, 1960: 159). Wilkens de sözlüğünde *tik-* fiilini “sokmak, ısırarak, dişlemek, ilişirmek” vb. anlamlarla *tik- sanç-* “(böcek) sokmak”, *tik- sanç- agrı-* “sokmak ve ağrılamak” olarak kaydeder (2021: 717).

Kökbiçim *tik-* Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde aynı anlamla (akrep, yılan, böcek vb. için) “sokmak” tanımlanırken *tikig* türevi tarihî ve çağdaş lehçelerde tanımlanmaz. “Hastalık” anlamlı *tikig* sözünün Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki kullanımını şu şekildedir:

neçe **iglig kemlig agrıglıg tikıglıg** anar yakın kelserler olarnı barça igintin agrıgıntın ozgurur öñedürür erti “Ne kadar hastalıklı, ağrılı, sancılı ona gelse onların hepsini hastalığından, ağrısından kurtarır, onları iyileştirirdi.” (OB/1, 13-17, s. 9)

agrığ tikig ig toga adıra bilser otacı tört üdlerniñ adırtın yme ök bilser ançulayu... “Hekim hastalıkları ayırabilse, dört mevsimin farkını da aynı şekilde bilse öyle...” (AY Kaya 590/18-20, s. 361)

kimler birök ol ot yaş tüş yimiş ı tarıg tatıgın yiserler aşasarlar alku barça öñlüg kırtıslıg küçlüg küsünlüg uzun özlüg yaşlıg çoğlug yalınlıg kaçıgları tong yarp ıgsız kemsiz agrıgsız tikıgsız köñülleri yiti bilge biligleri küçlüg kop törlüg işig ködügüg bütürgeli udaçı bolgaylar “Kimler eğer o ot, yemiş ve tahıl yiyip içseler hepsi benizli, güçlü, uzun ömürlü, haşmetli, parlak bedenleri sağlıklı hastaliksız gönülleri yedi bilgileri güçlü her türlü işi başarabileceklerdir.” (AY Kaya 529/14-23, s. 286)

Toga

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “hastalık” anlamıyla tanıklanan bir diğer terim de *toga*dır. *Toga* terimi de tek başına kullanılmaz genel olarak *ig* sözüyle birlikte *ig toga*, *ıgsız togasız* şeklinde ve “hastalık, ağrı” anlamlı diğer terimlerle *agrığ tikig ig toga* ve *ıgsız togasız adasız tudasız* gibi kalıp ifadelerde tanıklanır. Clauson, “hastalık” anlamıyla verdiği *toga* teriminin *tug-* fiilinin zarf-fiil ekli biçimi *tuga* ile karıştırılmaması gerektiğini *tuga_teglük* kullanımının bu şekilde “doğuştan kör” anlamında olduğunu belirtir. Terimin genelde *ig toga* şeklinde ikileme olarak kullanıldığını ekler (1972: 466). “Hastalık” anlamlı *toga* sözü Clauson’un dikkat çektiği “doğ-” anlamlı *tog-* fiilinin zarf fiilli biçimi ile sıklıkla karıştırılmıştır. Örneğin, Drevnetyurskiy Slovar’da *toga* sözü “hastalık ve hasta” anlamlarıyla verilir, *toga teglük* kullanımının ikileme olduğu belirtilerek “hasta, sakat?” anlamıyla kaydedilir. Madde için verilen örnek olan “tegin toga yok çıgay buşıcı men tep tedi” cümlesi “hastayım ve zavallıyım” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılır. (Nadalyayev vd. 1969; 571). Eski Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü adlı eserden alıntılanan bu cümleyi Hamilton, “Prens şöyle dedi: ‘Yoksul ve aç-çıplak bir dilenci olarak doğdum ben.’” olarak verir ve metinle ilgili notlarında şu açıklamayı yapar: “Pelliot’un çevirisinde *toga*’nın anlamı ‘sakat’ olarak verilmiş. Oysa buradaki sözcük ‘hastalık, sakatlık’ anlamındaki *tuga (toga?)* değil, *tog-* ‘doğmak’ eyleminin *-a-* ulaç almış biçimi olan *toga* olup ‘doğarken, doğarak, doğumda, doğuştan, doğumla’ şeklinde anlaşılmalıdır. Örneğin, s. A 19: *toga ezük sözlemez men; ol tınlıg toga edgü kılınç kılur* ‘O yaratık (canlı) doğumundan beri iyi işler yapıyor’; U II, s. 29.14: *toga teglög yeme bolgay* ‘hatta doğuştan kör olacak’ (anasının karnında, ana rahminde)” (Korkut-Birkan 1998: 142). Şinasi Tekin de Maytrısimit adlı eserin dizininde *togasız* sözünü “hastaliksız” olarak *toga* sözünü ise “kör” anlamıyla kaydeder ve *ög karnınta toga teglük tog-* “ana karnından kâr olarak doğ-”, *toga teglük kişi* “kör bir insan” kullanımlarını verir, Tekin’in *toga teglük* kullanımını ikileme olarak kabul ederek *toga* sözüne de kör anlamını verdiği anlaşılıyor:

...inçip toga teglük kişi osuglug bu togmak ölmek ulug adadın ozgu kurtulgu bulun yınak arıtı ukmazlar “...fakat kör bir insan gibi bu doğum ölüm (adlı) büyük tehlikeden kurtulacak hiçbir köşe bucak bilemezler.” (Maytr. 43, 15-18, s. 96)

ög karnınta toga teglük togar irinç çıgay körgeli körksüz alkuka ak bolur “Ana karnından kâr olarak doğar, fakir, zavallı ve bakılmayacak kadar çirkin, herkes tarafından nefret edilir.” (Maytr 85, 24, s. 157)⁵ (Tekin, 1960: 479).

⁵ Her iki örnek cümlede de *toga teglük* “doğuştan kör” anlamı ile kullanılmıştır.

Wilkens, *toga* “hastalık”, *togasız* “hastaliksız” (2021: 725), *ig toga* “hastalık”, *iglig togalık* “hastalığı olan”, *igsiz togasız* “hastaliksız”, *igsiz togasız adasız* “hastaliksız ve tehlikesiz”, *igsiz togasız adasız tudasız* “hastaliksız ve tehlikesiz” (2021: 295-297), *nizvanilig ig toga* “ihtiras hastalığı” (mecaz) (2021: 493), *teglök yüz agın aksak çolok kal iglig togalık* “kör, sağır, dilsiz, aksak, cüzzam, akıl hastası (veya genel) hasta” (2021: 690), *yeel tultaglig ig toga* “rüzgâr kaynaklı hastalık” (2021: 885), *agrığ tikig ig toga* “hastalık” (2021: 20) kullanımlarını kaydeder. DLT’de *tuga* “hastalık ve iç ağırlığı” olarak verilir ve dipnotta “Atalay, DTS, Clauson *toga*, Dankoff-Kelly *tuga*, Dankoff- Kelly dizin cildinde kelimeyi *tu-* ‘çarpmak, kapamak’ fiilinden türetmiş” bilgisi kaydedilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 445/898).

Karahanlı Türkçesinde de genellikle *ig toga* şeklinde ikileme olarak görülen *toga*⁶ sözünün Harezmi Türkçesi eserlerinden Kısasü’l Enbiya’da *-siz, -siz* yokluk eki almadığı halde “hastalık” anlamının tam tersine bir kullanımla “hastaliksız, illetsiz” anlamıyla tanıklanması ilgi çekicidir:

Aydi: mucize ol turur kim ölügni tirgüzür men, hastanı yahşı eter men, pisni toga, közsizni körer kalur men “Söyledi: Mucizedir ki ölüyü diriltirim, hastayı iyi ederim, cüzzamı hastaliksız, kör olanı görür kılarım.” (KE 170v/6, s. 242)

Harezmi Türkçesinden sonra Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde kullanımına rastlanmayan *toga* sözünün Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kullanımını şu şekildedir:

bo nom bitimiş buyan edgü kılınç ülüşin evirer biz közünü turu kut tehrisi teg ögümüz kün silig kunçuy yüz yulka tegi uzun özin kalın kutın igsiz togasız adasız tudasız ögrünçü meşin yirtinçü meşisin ürke ögrünçülüğ ermeki bolzun “Bu din kitabının yazılmasından hâsıl olacak sevâbın bir kısmını hâlen yaşayan ve saâdet ilâhesi gibi (olan) anamız Kün Silig hanıma bağışlarız. Yüz yıla yakın uzun ömrü boyunca büyük saâdetlerle vücudu hastaliksız, tehlikesiz ve sevinçlerle dünyevî saâdetlerle her zaman neşeli ve bahtiyar olsun.” (Maytr. 38/42-46, s. 40)

savdı seni bertgeli ig toga egirdi seni emgetgeli özünin karın içinte ig kirti “Savurdu seni hırpalamak için, hastalık sardı seni canını yakmak için. Karnına sancı girdi.” (KB 19-20, s.43)

edgü köñüllüğ kişiler netegleti emlegü ol..montag yanlıg ig togag kayu üdte tepreyür... “İyiliksever insanlar ne şekilde tedavi olacak bunun gibi hastalık hangi zamanda başlar.” (AY Kaya, 588/16-18, s. 312-313)

agrığ tikig ig toga adıra bilser otacı tört üdlerniñ adırtın yme ök bilser ançulayu...altı kesinlerniñ ülüşin... “Hastalığı tanısa hekim dört mevsimin farklılığını da bilse o şekilde altı aylık kısmını...” (AY Kaya, 590/18-21, s. 313)

ötrü kamag ig toga tepreyü törçiyü umazlar “Sonra bütün hastalıklar baş gösteremezler.” (AY Kaya, 590/11-13, s. 313)

yiil tultaglig ig toga ödin belgüsin bilmiş kergek “Yel sebepli hastalığın zamanını belirtisini anlamak gerek.” (AY Kaya 592/9-10, s. 314)

⁶ *Yavuz kulma köñlün tiliñni yıga/yazukka kefarete bolur ig toga* “Gönlüne fenâ şeyler getirme, böyle şeyler söyleme; ağrı ve hastalık günahlara kefarete olur.” (Kut.B, 5979, s. 593); *kamug edgülikke neñ ol yolçısı/kamug ig togaka neñ ol emçisi* “ Her türlü iyiliğe yol gösteren şey varlıktır; her türlü hastalığı tedavi eden şey varlıktır.” (Kut.B 3979, s. 401); *olarda birisi otacı turur/kamug ig togaka bu emçi erür* “Bunlardan biri tabiplerdir; bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedavi ederler.” (Kut.B 4356, s. 438); *yanut birdi ögdülmüş aydı ay can/tirig bolsa yalñuk yorır ig togan* “Ögdülmüş cevap verdi: Ey canım, insan hayatta oldukça, acılara ve hastalığa mâruz kalabilir, dedi.” (Kut.B 5978, s. 593)

igsiz togasız adasız tudasız özi yaşı uzun bolgay “Hastaliksız, tehlikesiz hayatı uzun olacak.” (AY Kaya, 361/1-2 s. 215)

ilig beg inçe tip tidi ay yekler trkin sözleñler neçükledi meniñ balıkımtakı uluşumtakı ig toga kitmez “Hükümdar şöyle dedi: Ey şeytanlar, hemen söyleyin, neden benim şehrimdeki, ülkemdeki hastalık, dert gitmez.” (EUDÇ/ÇB-69-72, s. 41)

agrıg tikig ig toga adıra bilser otacı tört üdlerniñ adırtın yme ök bilser ançulayu... “Hekim hastalıkları ayırabilse, dört mevsimin farkını da aynı şekilde bilse öyle...” (AY Kaya, 590/18-20, s. 361)

birök bizni ölürsersn yeme neñ seniñ balıktakı ig toga kitgüsü yok amtı biziñ isig özümüzke edgü köñül turgurup umug inag bolgıl “Eğer bizi öldürsen de asla senin şehrindeki hastalığın, derdin gideceği yok. Şimdi bizim canımıza karşı iyi gönül besleyip bize umut ve inanç ol.” (EUDÇ/ÇB-65-69, s. 40-41)

ol iglig erke buşı birip igin togasın birtem kitereyin “(ben bu vücudumu) o hasta adama sadaka olarak verip onun hastalığını tamamıyla ortadan kaldırayım.” (ETŞ, 42/20, s. 366)

Sonuç

Eski Uygur Türkçesinde “hastalık” anlamlı *agrıg, ig, kegen, kem, tikig, toga, sızlag* vb. pek çok söz kullanılmıştır. Bu sözlerden incelememize konu olan ve ilk kez Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan *agrıg* Türkçenin hem tarihî hem çağdaş lehçelerinde kullanılmaya devam etmiştir. Eski Uygurcada da genellikle bir organ adı ile birlikte o organdaki rahatsızlığı ifade etmek için tercih edilen söz, *ig* sözü ile ikileme olarak veya dönemin diğer hastalık anlamlı terimleri ile birlikte kalıp ifadelerde sık tanıklanır. Hastalık anlamlı terimlerden en yaygın olarak kullanılan, en çok türeve sahip olan ve kalıp ifadelerde en çok tekrarlanan *ig* sözü bölgesel hastalık adlandırmalarında kullanılır. Dikkat çekici bir özelliği de mecaz hastalıklar (*az almır igi* “hırs hastalığı”, *biligsizlik ig* “bilgisizlik hastalığı”; *bilmemeklig ig* “bilmeme hastalığı” *nizvanilig ig* “ihtiras hastalığı” vb.) ile birlikte tercih edilmesidir. *İg* sözü tek başına kullanılabileceği gibi *agrıg, ig, kegen, kem, tikig, toga* ile birlikte ve olumsuzluk ifade eden (düşman, tehlike, yoksulluk vb.) sözlerle birlikte sık tanıklanır. Hastalık anlamlı sözlerden birisi olan *kegen* ise *agrıg* ve *ig* kadar yaygın bir kullanım alanına sahip değildir ve tek başına kullanılmaz. *Kegen* ve *kegensiz* şekli *ig* ve *igsiz* ile birlikte ikileme olarak ve diğer terimlerle birlikte görülür. Türkçede Karahanlı döneminden sonra tanıklanmayan *kem* sözü de *kem, kemlig* ve *kemsiz* şeklinde yine *ig, iglig* ve *igsiz* sözü ile birlikte ikileme olarak ve kalıp ifadelerde tanıklanır. “Batırmak, sokmak” anlamlı *tik-* kökünden türeyen *tikig* tıpkı *kem, kegen* ve *toga* gibi tek başına tanıklanmaz, *tikiglig* ve *tikigsiz* türevleri diğer hastalık anlamlı sözlerle birlikte görülür. *Toga* sözü de genellikle *ig toga, igsiz togasız* ve “hastalık” anlamlı sözlerle tanıklanan diğer terimdir. Araştırmacılar tarafından *tog-* “doğmak” fiilinin *-a* zarf-fiil ekli biçimi ile sık sık karıştırılmıştır. Karahanlı Türkçesinde de *ig toga* şeklinde ikileme olarak tanıklanan *toga* sözünün Harezmi Türkçesinde *-sIz* yokluk eki almadığı halde “hastalık” anlamının tam tersi bir kullanımla “hastaliksız, illetsiz” anlamıyla kullanılması dikkat çekicidir.

Kısaltmalar

AB Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Bars” Hikâyesi
AY Altun Yaruk

ETŞ	Eski Türk Şiiri
EUDÇ/ÇB	Eski Uygurca Dört Çatik, Çaştani Beg
H-I	Zur Heilkunde der Uiguren
H-II	Zur Heilkunde der Uiguren II
KB	Körüm Bitig
KE	Kısasü'l Enbiya
Kut.B	Kutadgu Bilig
Maytr.	Maytrısimit
OB	Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi
T	Ein Uigurisches Totenbuch
TT	Türkische Turfan Texte

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1930). *Zur Heilkunde Der Uiguren*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Arat, Reşit Rahmeti (1932). *Zur Heilkunde Der Uiguren II*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III Dizin*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1985). *Kutadgu Bilig, Çeviri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, Ekrem (2005). *Örnekli Hakaşça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ata, Aysu (1997). *Kısasü'l-Enbiyâ I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi*, Ankara: TDK Yayınları,
- Ayazlı, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur, VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baskakova, Nikolay Aleksandroviç vd. (1974). *Slownik Karaimsko-Rosyjsko-Polskiy Slovar*. Moskva: İzdatelectvo "Russkiy Yazık".
- Berbercan, Mehmet Turgut (2013). *Eski Türkçe Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Çağatay, Saadet Şakir (1945). *Altun Yaruk'tan iki parça: I. Küü Tav'ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza, II. Üç prensle pars hikâyesi (Prens Maḥasatvi)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çetin, Engin (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, Janos (Yay. Semih Tezcan, Hamza Zülfikar/Diz. Aysu Ata) (2014). *Nehcü'l-Ferâdis*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gulcalı, Zemi (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'da Aç Bars Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gül, Macide (2013). *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Işık, Utku (2016). *Karahanlı Türkçesinde Tıp Terimleri*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, Kenan vd. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Kazakça-Türkçe Sözdik*. Ankara: TDK Yayınları.
- Meninski, François Mesgnier (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabico - Persicum Lexicon*. 6 cilt (Yay. M. Stachowski-M. Ölmez). İstanbul: Simurg.
- Nadelyayev, Viladimir Mihayloviç vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka.
- Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Rusça'dan Çev. İ. Kurban), Ankara: TDK Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III*. Kitap (=5. Bölüm Suvarnaprabhasa sūtra): I. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Öner, Mustafa (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özşahin, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Pekacar, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Radloff, Wilhelm (1893-1911). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, 8 Tom. St. Petersburg.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- Redhouse, Sir James (1890). *Turkish and English Lexicon*. New Edition, Constantinople.
- Röhrborn, Klaus (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung I-II*, Wiesbaden: Steiner.
- Sertkaya, Osman Fikri (1997). *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış*, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Eylül 1989. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Sevortyan, Edvard Vladimiroviç. Red. (1974). *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskie İ Mejtyurkskie Osnovi Na Glosnie*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- Şen, Serkan (2017). *Körüm Bitig*. İstanbul: Kesit Yayınları
- Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II. Maytrisimit. Burkancuların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāşika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, Talat (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. İstanbul-Wien: Simurg Yayınları vd. ciltler
- Tokyürek Hacer (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihazim Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, Hacer (2015). *Altun Yaruk IV. Tegziñç*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Toparlı, Recep vd. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Useinov, Seyran Memetoviç (2006). *Krım Kotatarsko-Russko-Ukrainskiy Slovar*. Simferopol: Ocak Yayınevi.
- Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünver, Suat (1936). *Uygurlarda Tababet*. İstanbul: Yeni Laboratuvar Yayınları.
- Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen (Altuigurisch-Deutsch-Türkisch), Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yaman, Ertuğrul ve Nizamiddin Mahmud (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yavuzarslan, Paşa (2010). *Şemsettin Sami, Kamus-ı Türki*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yunusoğlu, Mağrifet Kemal (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zieme, Peter ve Georg Kara (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch*. Budapeşt: Akadémia kiadó.